

Saha arastırmanla birlikte çalıştığımız, hafızaların ve arşivlerin danteliğimize Sivaslının yol tarifleriyle, geçmiş üzerine düşünerek Sivas sokaklarında yürüyoruz. Bu tur için hazırlık yaparken en çok kullandığımız kaynaklardan biri Arakel Badirğ'in iki ciltlik Sivas Emnenileri Tarihî oldu.

Tura Sivas kent merkezinde tarihî dokunum kısmen korunabilirdi şehir meydanından başlıyoruz. **Burucıye**, **Şifaiye** ve **Çifte Minare medreseleri** ^[konum 1–2] bize Selçuklu yapılarını görmemizi, yüzyıllardır kadim şehir merkezini dınanıyor, zamane toplumu ve toplumuklar arasındaki ilişkileri dinletiyor. Selçuklu bir hükümdar, Ermeni bir bani taş ustası, Rum bir tüccar ve kim bilir başka kimlerin emeği dokunmuş bu kültürel mirasa. Refahın göstergesi olan bu yapılar, bir yandan da bizi yüzyıllar öncesine, Sivas'ın Anadolu'nun en önemli şehirlinden biri olduğunu dönemlere götürüyor. Üzerinde durduğumuz meydan, Mezopotamyalıların ve Venediklilerin ticaret yaptığı bir Anadolu şehrinin meydanı. 13. yüzyılda Cenevizlilerin burada elçiliği olduğu, şehride Yahudilerin yaşadığı, Bulgari Medresesi'ni hatırlıyor. O çağda yakınlardaki Ermeni manastırlar kurulaı ki asır geçmiş, Selçuklular Anadolu'da hanlar ve medreseler kuruyordu. Tarihten öğrendiklerimiz, bu toplamların hiçbirinin bapalı, izole yaşamadığını anlatıyor. Yerli-yabancı ayrımnım bile bugünkü anlayışımızdan farklı olduğu bu çağda, toplmlar beraber nasıl yaşayacakları üzerinde odaklanarak kurmuştu bu şehri.

Sivaslı Arakel Badirğ'in haritasını takip ediyoruz. Badirğ'in kitabında yer verdiği haritanın çevirisi Sivas 1877 kitabında yer alıyor. Medreselerin ve tarihî meydanın yanından ilerleyip, İnönü Bulvarı'na varıyoruz. Badirğ'in haritasında bulvar yok, henüz bu bulvarın olduğu alanda Karlı Bahçe, Zare Kapı, Kırk Kanat ve Kayseri Kapısı matlaneleri var. Mahalle isimlerinin bazıları halen Sivas'ın yerlileri tarafından kullanılıyor. Örneğin Zare Kapı'ny bulamadıysak da, Kayseri Kapısı'nı bir neçer gösterirebiliriz. Bulvar Sivas'ın ve Valilik binasının en kısa yolla birbirine bağlamak amacıyla yapılmış:

Sivaslı Arakel Badirğ'in haritasını takip ediyoruz. Badirğ'in kitabında yer verdiği haritanın çevirisi Sivas 1877 kitabında yer alıyor. Medreselerin ve tarihî meydanın yanından ilerleyip, İnönü Bulvarı'na varıyoruz. Badirğ'in haritasında bulvar yok, henüz bu bulvarın olduğu alanda Karlı Bahçe, Zare Kapı, Kırk Kanat ve Kayseri Kapısı matlaneleri var. Mahalle isimlerinin bazıları halen Sivas'ın yerlileri tarafından kullanılıyor. Örneğin Zare Kapı'ny bulamadıysak da, Kayseri Kapısı'nı bir neçer gösterebiliriz. Bulvar Sivas'ın ve Valilik binasının en kısa yolla birbirine bağlamak amacıyla yapılmış:

1
2
3

With the help of directions provided by the locals of Sivas with whom we worked during field research and whose memories and archives served as a guide for us, we walk through the streets of Sivas, reflecting on the past. While we were laying the groundwork for this tour, Arakel Badirğ's two-volume work *History of the Armenians of Sebastia* was one of the sources that we frequently used.

Our tour begins in the center of Sivas, where the historical fabric is somewhat protected. Madrasas of **Burucıye**, **Şifaiye** and **Çifte Minare** ^[konum 1–2] make us think about the splendor of Seljuk buildings, structures that have been adorning the center of the ancient city for centuries, and the relationships between today's society and communities. A Seljuk ruler, an Armenian stone mason, a Greek tradesman and many other figures contributed to this cultural heritage. These structures indicate past prosperity and take us back centuries to the time when Sivas was one of the most important cities of Anatolia. The square where we are standing is the square of an Anatolian city where Mesopotamians and Venetians engaged in trade. We remember that the Genoese had an embassy here in the 13th century. Jews once lived in the city, and there was a Bulgari Madrasa. At that time, Armenian monasteries here were two centuries old and Seljuks had been building caravanserais and madrasas in Anatolia. What we learned from history suggests that none of these societies were closed and isolated. In those days when even the distinction between native and foreign was different from our current understanding, communities built this city by focusing on how they could live together.

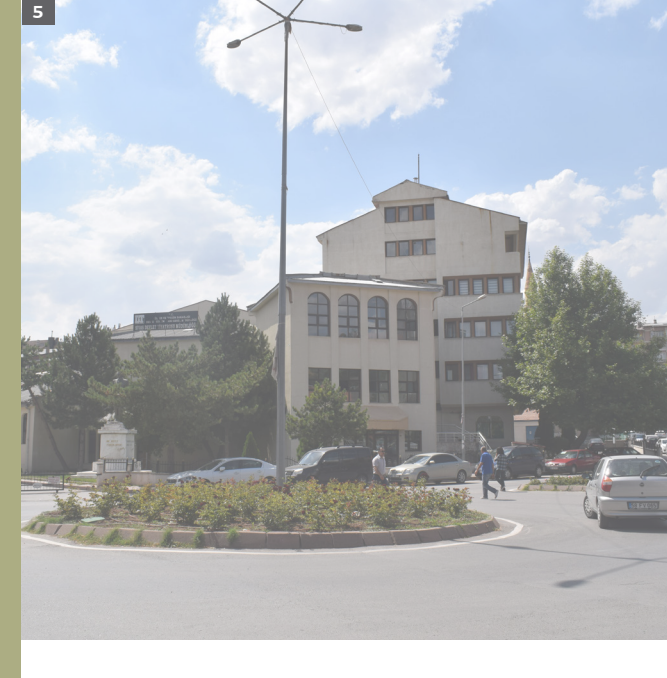
We keep going with the map drawn by Arakel Badirğ of Sivas. The map was published in Badirğ's book, and the Turkish version is found in the book *Sivas 1877*. Passing by madrasas and the historical square, we arrive in İnönü Boulevard. Badirğ's map does not show the boulevard. Back then Karlı Bahçe, Zare Kapı, Kırk Kanat and Kayseri Kapısı neighborhoods were located in the place of this boulevard. Locals of Sivas still use the old names for some quarters. For instance, we could not find Zare Kapı, but many people are able to locate Kayseri Kapısı. The boulevard was built with the purpose of linking Sivas station and the governor's office through the shortest way possible:

Sivas'ta tren seferleri başladıkdan sonra yolun kalın molsaınları bir taraftan tamamlanırken bir taraftan da caddeğin hem görünüşünü zenginleştirmeک, hem de çevreyi korumak amacıyla, Sivas'ta ilk olarak bu caddeye bir baştan bir başka kadar karlılık olacağı bildirildi. İnönü Bulvarı adı verilen yol 1930 senesinde şöyle olarak hizmete ayıldı. 1937 senesinde yolla parka dönüdü. 1947 yılında yüz eli bir lira masrafla cadde betonla kaplandı. (...) 1965 senesinde asfaltla kaplanan yol Sivaslıların kalbine, hükümet binasına giden bu yolla halk onurlandı gurur duydu. Çünkü bu yol Sivas'a vurunluk iki cumhuriyet müşiriydi. Eskiğin yönetsicileri Sivas için; O eskiden de koskoca bir eyaletli devlet gibi bir vilayet dardı.

İnönü Bulvarı'ndan Burucıye Sokak'a, sağa doğru döndüğümüzde, İhracmazade Caddesi'ne geliyoruz, burayı yol tarifliye bulmak isteyenler Kafeler Sokakı'ni da sorabiliriz. Modern kafelerin bulunduğu bu küçük sokakı, Badirğ'in haritasında da görüyoruz. Köşesinde **Surp Prgiç Kilisesi** ve Tarkmançats Okulu'nu görüyoruz ^[konum 4]. 1877'de Natanyan, **Surp Prgiç Kilisesi**'nden "Amenaprigiç" adıyla bahseder:

Küçük ancak gösterişli, on altı senelik güzel bir yapı olan kilise yeni onarılmıştır. (...) Sadece mirahı ve küçük avlusu vardır. Avluda bulunanların da kilisenin içini görebilmeye için, kilisenin duvarları demir kafeslerle kapatılmıştır.

Merkeze katılmızı dönuş yürüdüğümüzde Sofu Yusuf Camisi'nin bulunduğu göbeğe geliyoruz. Haritada burada bir dere var, ancak bugün görmek mümkün değil. Civarıda yaşlılara sordüğümüzda, onlar da anlatıyor: Sivas'ın diğer dereleri gibi buradaki suyun da üsti kapamını ve bulunduğuumuz mahalle Ertülüpını adını almış. Eski derelyi takip etmek isteyenly göbekten Evliya Caddesi'ne dönüyoruz. Rotamız sırasıyla bizi Taşlı Sokak, Uzun Hacı ve Hakan Şahbaz sokaklarına götürüyor. Kahiroğulları Sokakı'na vardığımızda Irmağı takip etmeyi bırakarak İnönü Bulvarı'na dönüyoruz. Kırsımızda Sivas Numune Hastanesi ve kenarında uzanan Mum Baba Caddesi görünüyor. Kahiroğulları Sokakı da Mum Baba Caddesi de Badirğ'in haritasında da olan eski sokaklar. Sokakın sonunda Surp Minas, sağında ise Surp Sarkis mahalleleri görünüyor. **Surp Minas Kilisesi**'nin olduğu arsada bugün Sivas İİ Kültür ve Turizm Müdürlüğü yer alıyor ^[konum 5].

When train services started at Sivas, the road was improved and also aacia saplings were planted along this street on both sides for the first time in Sivas in order to make it look more pleasant and to have a refreshing environment. This road, which is named İnönü Boulevard, was opened in 1931 as a highway. In 1937, this road was paved with cobblestones. In 1947, the street was concreted, which cost 150,000 liras. (...) Asphalted in 1965, this road leading to the hearts of locals of Sivas and the government building made the people feel honored and proud. For this road was the first soil of the republic in Sivas. Authorities of old times used to say that Sivas was like a province back in the day as well, it was a province that resembles a county.

When we turn left onto Burucıye Street from İnönü Boulevard, we arrive in İhracmazade Street; someone looking for directions may also ask for the street of caffès. We see this street where there are modern cafs on Badirğ's map as well. It shows **Surp Prgiç Church** and Tarkmançats School on the corner of the street. ^[konum 4] Natanyan mentioned Surp Prgiç Church as "Amenaprigiç" in 1877:

The beautiful 16-year-old church, small but striking, is recently renovated. (...) It has only an altar and a small yard. The walls of the church are cloed with iron cages so that the ones who are in the yard can also see the inside of the church.

Turning our backs to the center, we walk to the intersection where Sofu Yusuf Mosque is located. We see that the map shows a stream running through it, but today it is not possible to see it. We ask about this to the elders around and they affirm the map: just like the other streets of Sivas, this one is covered and the quarter is named Örtülüpını (covered spring). We turn to Evliya Street from the intersection in order to follow the path of the old stream. The road takes us to Taşlı Street and then to Uzun Hacı and Hakan Şahbaz streets respectively. When we arrive in Kahiroğulları Street, we leave the path of the stream and go back to the station street, namely İnönü Boulevard. We see Sivas Numune Hospital across and Mum Baba Street passing by the hospital. Since both Kahiroğulları and Mum Baba streets are old, we can see them on the Badirğ's map. On the left side of the street is Surp Minas quarter, on the right side is Surp Sarkis quarter. Today, the Sivas Provincial Directorate of Culture and Tourism stands on the land where **Surp Minas Church** was once located. ^[konum 4].

Buradañ Uzunyol Caddesi yönüne devam ederek Numune Hastanesi'nin arkasına doluyoruz. Hastane ve komşu bloкта bulunan diğer kamu kuruluşları: İl Özet İdarəsi Lojmanı, Gazı Osman Paşa İlkokulu ve Şems-i Sivas Kütüphanesi, geçtiğimiz zarda 350 hane bulunan Surp Sarkis Mahallesi sınırlarını çiziyor. **Surp Sarkis Kilisesi** ve yanı başındaki Nerseyan Okulu'nun yerinde bugün Gazı Osman Paşa İlkokulu var ^[konum 5]. Eski yapıları hatırlatıyor olup olmadığın merak ediyoruz, yaşlı bir amca "orada top oynardık" diye anlatıyor. Boş bir arsa olarak hatırlıyor. Yıkıldanm öncesine yetmişmiş. Tur Mihmandarımız Murat Gökseker'e danışyoruz:

M.G. O hastanenin arkasında küçük bir kulübe gibi, alnya altı yahut da yediye yedi kare bir binaydı. Üstü yüksek virane bir yerdı. SSK Hastanesi Valikonağı'nın karşısında küçük bir yerdı. Sonra da orada top sahası gibi bir yer vardı, çocuklar top oynarlardı orada; açık sahaydı.

Sözlü tarihe başvurarak Nerseyan Okulu, Surp Sarkis ve Surp Minas kiliselerinin ne zaman ve hangi koşullarda yok olduklarını tespit edemiyoruz. Natanyan, 1877'te Surp Sarkis'i şöyle anlatıyor:

İlk inşası 243 yıl önce olmuştur. Kilise altı sütun ve on kemer üzerine kuruludur. Kubbesi, demir kafesler ve porselenle çevrilidir. (...) Avluda ayrıca papaz ve talebeler ai mezarlar bulunmuştur. Kilisenin içinde halka ayrılmış olan sağ bölümün arka tarafında altı karış uzunluğunda ve heş karış yüksekliğinde Sivaslı Neres'in kara mermerden yapıma mezar bulunmaktadı.

Natanyan'a göre, Ermeni kadınlar her ayın başında bu mezan ziyaret eder ve orada bir papaz tarafından takdis edilirler. Mihmandarımız Gökseker'in çocukluk anılarında, bu adetin zo. yüzüylde da devam ettiğini anlatıyor:

M.G. Yaşlılar oraya giderdi. Bizim yaşlı kadınların bu tip şeylere inanmaları birazok daha fazlaydı. Ziyaretler ederlerdi, çocukluğumda elimden tutmuş, bir sefer de oraya gittiğimmiş var... Mum yakarlardı, dua ederlerdi orada. Vıran olmuş bir binanın içinde yakarlardı. Çok küçük bir yer, yağlar taşla yapılmıştı. Sonra hastanenin yapıldığı dönemde orayı düzledi ettiler. Zaten hastanenin arka bahçesi oldu oralar. Kaleden baktığımda kalenin dibine düşerdi.

We head towards Uzunyol Street and go round behind the hospital. There are other public institutions located on the hospital's block and the one next to it - the Special Provincial Administration Residence, Gazı Osman Paşa Primary School and Şems-i Sivas Library which constitute the borders of Surp Sarkis quarter. The quarter also had 350 households in the last century. Today, Gazı Osman Paşa Primary School is located **Surp Sarkis Church** and Nerseyan School used to be next to it. ^[konum 5] We wonder if there is anybody who still remembers the old building. One old man says "We used to play football there." In his memory, it was a vacant lot; at the time of the demolition he hadn't been born yet. We turn to our four kids, Murat Gökseker: "It was a square-shaped building behind the hospital, like a 6 or 7 square meters cottage. It was a ruin with its destroyed upper side. The SSK Hospital was a tiny place across from the Valikonağ. There was also a place like a football field where children played; it was an open air field."

Even with the help of oral history, we cannot ascertain when and how Nerseyan School, and Surp Sarkis and Surp Minas churches were destroyed. Natanyan wrote about Surp Sarkis in 1877:

It was built 243 years ago. The church was founded on six pillars and ten arches. Its dome is surrounded by iron cages and windows. (...) In the yard, there are graves of friars and pupils. Behind the right side area that is reserved for the people, there is the mausoleum of Neres of Sivas, which is made of black marble and six spans long and five spans wide.

According to Natanyan, Armenian women used to visit the mausoleum at the beginning of every month to receive a blessing from the friar. Childhood memories of our guide Gökseker reveal that this tradition was maintained into the 20th century:

M.G. Elders used to go there. Our elder women's belief in these sorts of things was a bit stronger. They used to visit there; I also went there once, when I was a child... They used to light candles and pray there. They lit candles in a desolate building. It was a small place with masonry walls. Then it was pulled down during the construction of the hospital. Now, that place is the hospital's backyard. When you looked down from the fortress, it was right next to the fortress.

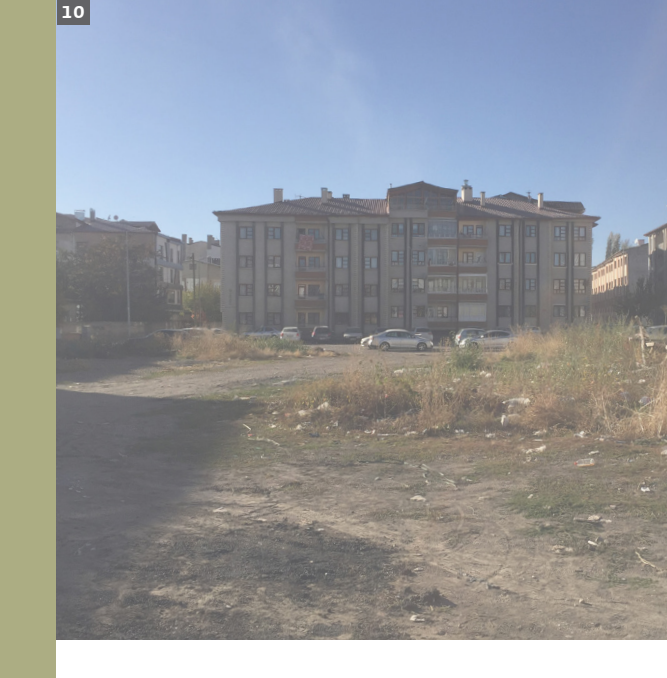
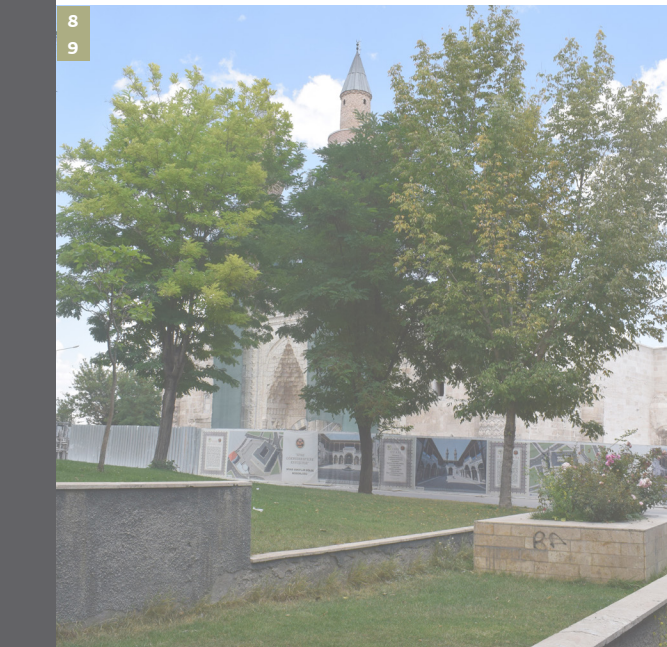
Uzunyol Caddesi'nden, **Sivas Kaləsi**'ne doğru çıkıyoruz. Bugün onarımlar ve "güzelleştirmeler" sonucu kaleye ait bir şey görmek pek mümkün değil ^[konum 7].

Evlerin tamamı yıkıldıkdan sonra sıra saat kulesinin yıkılmasına gelmişti. Belediye Resisi mayeti ile durumu hafızda görüp Kale'nin yıkıntılar arasında gezdikten sonra, babamla birlikte kahve içmek için bizim eve geldiler. Konuşmaların nihayesinde Rahmi Bey'in, "Muhtar, bu hafta içinde saat kulesi Osman Çavuş'un nezaretindeki ekip tarafından yıkılarken senin de başlarında bulunmanı istiyorum." sözlerine babam "Razi Bey o asarı" etkileden olan saat kulesini yıkımsanız daha iyi olmaz mı? O melekelerinizin bir simgesi olmas, yapacağımız parka ayrı bir güzelliği verir, ayrı bir tarihî değer verir" diye karşılık vermiş. Rahmi Bey ise "Muhtar bak, ben saatın yerime Atatürk'ün heykeli ile 4 Eylül'ü sembolize eden kocaman bir anıt yaptıracağız. O sepetten saat kulesinin yıkılmasını gerektirir." deyinse babam "Siz daha iyisini bilirsiniz." demekle yetinmişti.

Kale tamamen yıkılmış olsa da mevki Sivas'ı yuksekten görmek için muhteşem. Aşağı doğru aksi istikametten, Kaleardı Sokakı'ndan inerken duvarda farklı dönemlere ait devşirme taşlar gözümüze çarpıyor. Kale Parkı Sokakı'ny takip ederek **Gök Medrese**'ye varıyoruz. Medresenin hemen karşısında ise, küçük bir çim alanında, hiçbir tabela ya da işaret olmasa da, yerel halkın çok iyi bildiği **Azız Vlas mezanı** ^[konum 8–9].

Tura devam ederken yolu biraz uzatmayı kabul edenler için burada bir ek seçeneğin bahsedebiliriz. Gökmedrese Caddesi'ni takip ederek Kırklarpanı Sokakı'na gidenler, Üzümce Histriyanlık tarihinin en önemli haleslerinden biri olan, **Kırk Şehitlerin Roma İmparatorluğu**'na direnişinin yaşadığı noktay ziyaret edebilir ^[konum 10]. Bugün ne yazık ki bu olaya dair bir göstere, işaret yer almıyor.

M.G. Yaşlılar oraya giderdi. Bizim yaşlı kadınların bu tip şeylere inanmaları birazok daha fazlaydı. Ziyaretler ederlerdi, çocukluğumda elimden tutmuş, bir sefer de oraya gittiğimmiş var... Mum yakarlardı, dua ederlerdi orada. Vıran olmuş bir binanın içinde yakarlardı. Çok küçük bir yer, yağlar taşla yapılmıştı. Sonra hastanenin yapıldığı dönemde orayı düzledi ettiler. Zaten hastanenin arka bahçesi oldu oralar. Kaleden baktığımda kalenin dibine düşerdi.

We head to **Sivas Fortress** from Uzunyol Street. Today it is not possible to see anything belonging to the fortress due to renovations and "beautifications" ^[konum 7].

On a spring morning in 1945, demolition of the houses around the fortress started with the first strokes of pickaxes, while the rising sun was greeting Sivas. After all houses were demolished, the clock tower was to be next. The mayor wandered around in the ruins of the fortress to see the situation himself with his subordinates and he came to our house with our father to have a cup of coffee. At the end of the conversation, Rahmi Bey said, "The team accompanied by Sergeant Osman will demolish the clock tower this week and I want you to be there as the foreman." And my father replied: "Mr. Mayor, wouldn't it be better if you do not demolish that clock tower that can be considered as a relic? It is a symbol of our city and it would give the park that you will build a more beautiful and historic value." In response, Rahmi Bey said "Listen to me, muhtar, I will have a statue of Atatürk and a huge memorial symbolizing September 4 built in the place of that clock tower. So, the clock tower must be demolished" and my father could do nothing other than say "Of course, you know better."

Although no fortress stands any more, "the fortress" is known to be a great spot for watching Sivas from above. While we walk along Kaleardı Street in the opposite direction, a collection of stones from different periods catch our eyes. We arrive in **Gök Madrasa** through Kale Parkı Street. Right across from the madrasa, there is **Saint Blaise Mausoleum** on the lawn; although there is no sign or marking, local people know about it very well. ^[konum 8–9].

We can note another destination that may be visited for those who do not mind a detour. The ones who go to Kırklarpanı Street through Gökmedrese Street can visit the spot where the resistance of the **Forty Martyrs** against the Roman Empire took place, one of the most significant events in Christian history ^[konum 10]. Unfortunately, there is no sign or trace of this event.

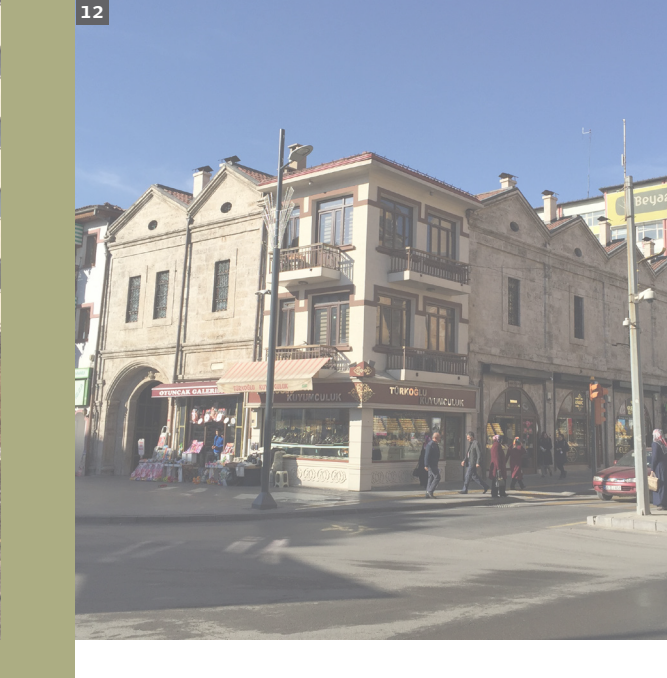
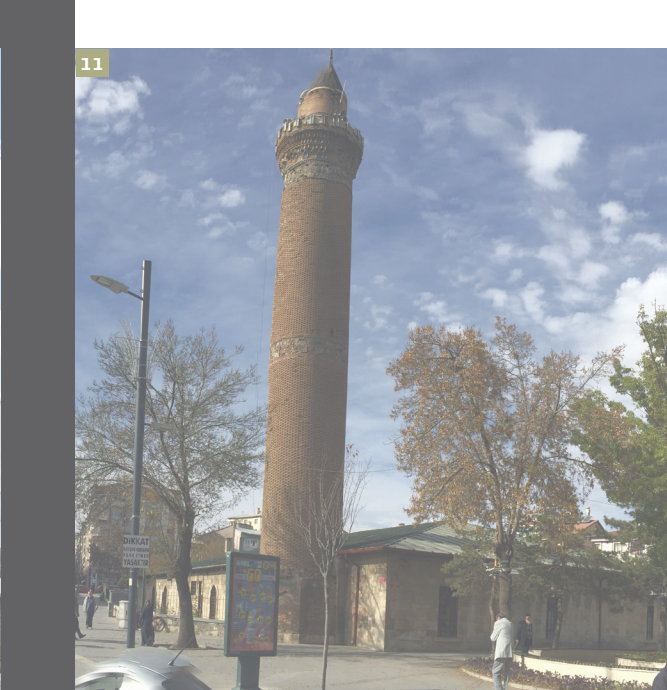
Sivas şehrinin dışında gineye doğru dört-beş dakikalıklı mesafede Kızılmarak'ta bir saat kula bir vadi içinde Karasun Manığı adı geçiyor. (...) Yıkılmada Türk evleri vardır. Türkler buraya "Yrkılar" diyor büyük saygı gösterir ve bazen binanın bir şeye ihtiyacı olduğunda yardımına yardım eder. Binanın güney tarafında su azar azar dışarı almaktadı. Harmançavayın'nın demilyona yakın tarafında, bugünkü Ülçerbey Karakolu'nu tam karşısında, büyük ve kalın kavaak ağaçlarının altında bir çeşme daha vardı. Bu çeşme kurullardı, etrafı taşlarla örülmüş, nerede ise yerin altında kalmıştı. Kuyuyu arayan bir çeşmeyi bul. Buraya Kırklarpanı denirdi. Nelerimizin söylendiğine göre burada kırk tane kız, ekyaya saldınasına uğrayıp şehit olmuş. Yine sonradan öğrendi ki burası, Sivas'ın ilk yerleşim alanı olduğu dönemlerde Aziz Vlas ve müritlerinin kaldığı ve Ermenilerin kutulu sıyılan bir çeşme imiş. Zaman zaman kadınlardan topla halde gelip ziyaret ettikleri ve suyumun içisine madeni para ve yumurta bıraktıkları, onlar göttikten sonra ise para ve yumurtaları alıp yumurta vurduğumuzda hatırlıyoruz.

Geldiğimiz yoldan dönerek Gök Medrese'nin önünden geçen Fevzi Çakmak Caddesi'ni sağa doğru takip ediyoruz. Caddede bizi eğlirmiş minaresinden hemen tanınan **Ulu Cami**'ye geçiyor ^[konum 11]. Burada Fevzi Çakmak Caddesi boyunca devam ediyoruz. Haritada bu noktada "çarşılar" yazılmış bir daire yer alıyor. Aslında eski çarşıların içinde geziyoruz. Arakel Badirğ harıtaya küçük hanlar işaretleyip, "ayakakbıcılar", "kasaplar" diye notlar düşmüş. İş kolları değişmiş olsa da, bugün de çarşı denmesi mümkün, her yanımız dükkânlarla çevrili, bakırcılar çarşısı da halen burada. Mihmandarımız çarşının geçişinde değişimin her olduğunu hatırlatıyor:

M.G. Ermeni terzilerin dükkânları en çok buradaydı. Sivas'taki Ermenilerin çarşısı denmez terziler. Çarşıda da kaynakçılar, demirciler, balırcılar her çeşit mesleği yapanlar, manfataarcılar var idi.

Fevzi Çakmak Caddesi bizi **Taşhan**'a kadar getiriyor ^[konum 12]. Haritada, Taşhan'ın arkasından akan Mundar Irmağı'nı görüyor çevredekilere soruyoruz: "Tam buradan geçerdı" diyorlar, "karşıda da köprüler vardı." Vardığımız, Taşhan'ın önünden geçen Atatürk Bulvarı'nın, Mundar Irmağı'nın yatığı olduğuuz alanıyoruz.

Dükkânı hükümet konasına yakındı. Bitişin caddeye taze çekilmiş kahve kolusu yayan dükkân Taşhan karşısındaydı. Arpiar köye iki yıl burada bir geliyordu. Son aylarda şehre girmek içinden geliyordu ama dükkânı bırakamazdı. En sadık müşterileri köylülerdi. Birkaç dosta dışında şehirlî Türkler dükkâna uğramaz olmuştu. Yoldan geçenlerin sesleri kulaklarına kadar geliyordu: Gâvurun dükkânı!

Outside the city of Sivas to the southward, about four or five minutes away, there is a lake called Karasun Manığı in a valley, which is also an hour before Kızılmarak. (...) There are Turkish houses near it. Turks pay great homage to this place by calling it "Yrkılar" [The Fort] and they offer help when the building needs something. Water dribbles outside from the southern side of the building. Again, on the side of Harmançavayın near the railroad, right across from the Ülçerbey Police Station, there was another fountain under wide and tall poplar trees. This fountain was in a trench; it was fenced in with stones and almost under the ground. This fountain looked like a well. This place was called Kırklar Panarı [The Spring of the Forty]. According to our grandmothers, forty girls were attacked by bandits and martyred there. I also found out that this place was where Saint Vlas and his disciples lived when Sivas first became a settlement and the fountain was sacred for Armenians. I remember that women in groups used to visit it from time to time and left coins and eggs in the water, and after they left we would take the coins and eggs, and play with eggs by banging them against each other.

Taking the road we came in on, we follow Fevzi Çakmak Street rightward passing by Gök Madrasa. The street leads us to **Ulu Cami** which can be recognized instantly by its warped minaret ^[konum 11]. From there, we walk along Fevzi Çakmak Street. On the map, there is a circle on this point on which is written "markets". In fact, we wander among old shops. Arakel Badirğ marked little lines on the map and took notes like "shoe sellers", "butchers", though the tines of work have changed, we can still call this place a market, since we are surrounded by shops and the market of coopermithis is still there. Our guide reminds us that there have always been changes in the history of the market:

M.G. Most of the Armenian tailors had workshops here. In fact, the majority of Armenians in Sivas were tailors. In the market, there were people of all professions like welders, ironsmiths, drapers.

Fevzi Çakmak Street leads us to the way to **Taşhan** ^[konum 12]. We see that the map shows Mundar River running behind Taşhan and we ask about it to the people around. "It was running right here," they say, "and there were bridges across it." We realize that the road passing by Taşhan, Atatürk Boulevard, was the bed of the Mundar River.

His shop was close to the governor's residence. The shop, giving off a coffee scent to the entire street, was across from Taşhan. Arpiar used to come to the village two or three times a week. In the recent months, he didn't feel like going to town, but he couldn't leave the shop. His most loyal customers were villagers. Except for a couple of his friends, urban Turks stopped going to his shop. He was hearing the voice of the passers-by: Here is the infidel's shop!

M.G. Taşhan, bir zamanlar daha çok ayakkabı satanlarla doluydu. Sonradan iş değişti, tabii ki el değdiği devşirne içinde meslekler de değişti. Arkasında derenin üzerinde iş, tane dükkân vardı, üçü de terziydi. Biri Hay Meydan, birisi kapıpederin amı Sonran Baloçoğlu, bir tanesi de onun eniştesi Mikail diye bir arkadaş vardı. Onlardan onları bıraktıkları sonra oralar ayakkabı dükkânları. Bir döneme de arka tarafta başkaklar vardı. Sebze lali vardı, orada da kalktı. Yanından ırmak geçerdı, ırmagın uzurını de kapatılır.

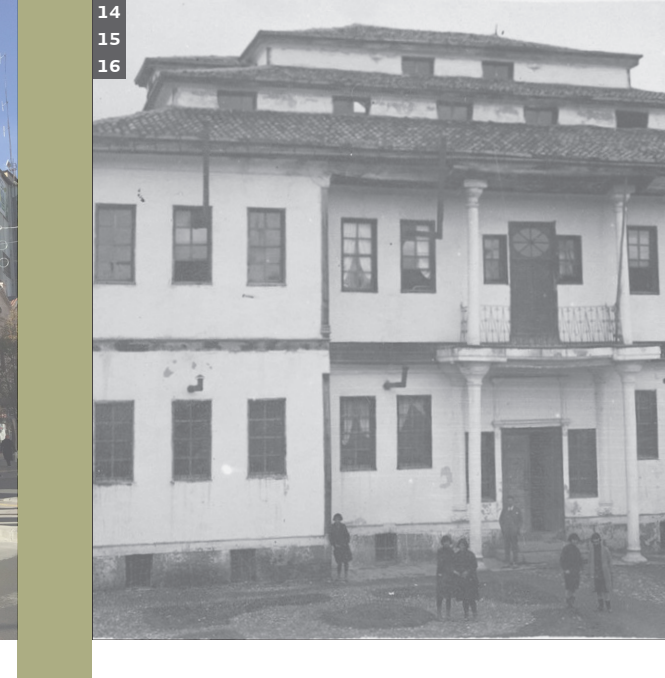
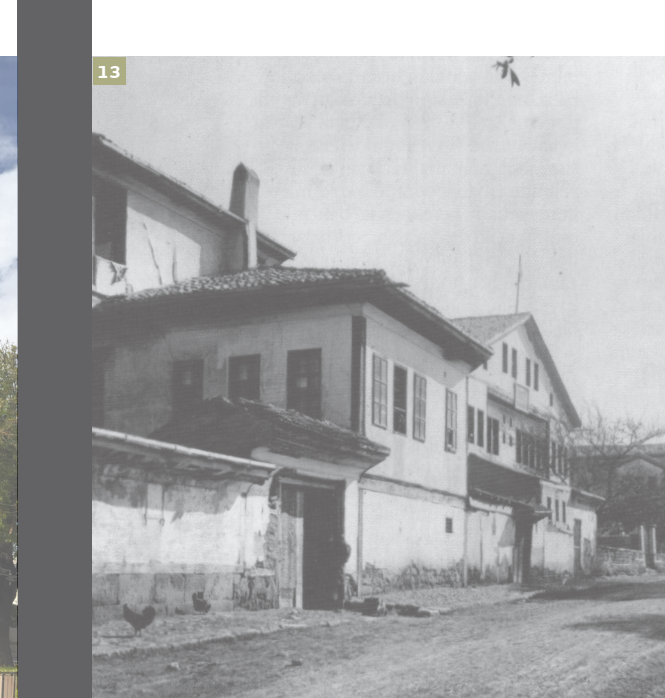
Biz de Mundar'ı takip ederek sola dönüyoruz yeni yapılan Paşa Camii'yle karşılaşıyoruz. Haritada burada eski bir karakol olduğunu görüyoruz, çevrede sorduklarımız da hatırlıyor. Yine haritada, ırmak akarken taş bir köprü olan Belediye Sokakı'ndan sağa dönerek meşum, eski Madimak Otel'i ne varıyor, karşısında Mundar Irmağı'nın yatığıın takip etmeye devam ediyoruz. Hikmet İpek Caddesi'ne vardığımızda haritada **Baldır Pazarı** yazısı dikkatimizi çekiyor ^[konum 13].

Kafkaya'dan, kuzey ülkelerinden ve Orta Asya'dan getirilen köleler, tüccarlar aracılığı ile Suriye ve Mısır'a sevk olunmaktaydı. Bu itibarla Sivas köle alım satımının yoğunluğu yapıldığı önemli merkezlerden biriydi. Baldır Pazarı, Osmanlı Devleti'nde köleliğin kaldırılmasına kadar varlığını devam ettirmiştiç.

Mundar Irmağı'nın yatığını takip ederek Sivas Kız Anadolu İmam Hatip Lisesi'ne varıyoruz. Haritada burada **Aramyan** ve **Hırsipmiyants** okulları görünüyor, bütçisikte de küçük bir yazıyla **Rum Kilisesi** yazıyor ^[konum 14–15–16]. Burada Ermeni okullarının Rum kilisesiyle yan yana olmalarının hikâyesini dinliyoruz. Timur'un Sivas'ı işgal ettiği yıllardan bu yana Ermeniler buraya "Sev Hoğ'er" yani kara topraklar diyorlar. Burada işgal sırasında 4 bin Ermeninin öldürüldüğüne inanılıyor. Buradaki Surp Kevoik Kilisesi 18. yüzyılda Rumlara tahsis edilmiş, 1850'lerde mülkiyet davası konusu olunca mahkeme araziyi ikiye bölerek pay etmiş. Ermeniler kendilerine pay edilen bölüme yidni, büyük bir okul, Aramyan'ın kurmuşlar ve bu kurum Sivas Ermenilerinin en büyük eğitim kuruluşu olmuş.

Kara Topraklar'ın istisnâ üzerine, Mundar nehrin sol yakasında, bir eğitim merkezi mi? Yahtı oku mu? Belli değil. Hâliâ tamamlanması olmayan bu büyük yapı, Sivas Ermeni Kilisesi inderinin büyük rüyasını temsil ediyor, Sivas'ta yüksek bir okula sahip olmak.

M.G. İmam Hatip Lisesi yerinde hem yetimhane hem de okul olduğu söylenirdi. Üç katlı, üzerinde güvercinçileri olan bir binaydı. Sonradan bir döneme ortaokul, ondan sonra da İmam Hatip oldu. İmam Hatip olduktan sonra da yıkıldı...

M.G. Once upon a time, there were mostly shoe sellers in Taşhan. Then things changed; shops passed into other hands many times and professions also changed. Behind it, on the river, there were three workshops and all of them belonged to tailors Hayr Meydan, my father-in-law Simon Baloçoğlu and his brother-in-law Mikail. After they left, shoe sellers came to their shops. Their used to edge top makers at the back. There was a wholesale market hall, which was removed. A river used to pass it by, then the river was covered.

Following the Mundar, we turn left and come across the newly-built Pasha Mosque. We see that the map shows an old police station on this point and the people around also remember it. We turn right through Belediye Street, which according to the map used to be a stone bridge when there was a river, and come to the infamous Hotel Madimak; across from the hotel, we continue following the Mundar's bed. We are in Hikmet İpek Street, the mark "Baldır Bazaar" on the map catches our eyes. ^[konum 13].

Slaves brought from Caucasus, northern countries and Central Asia were transferred to Syria and Egypt through the agency of traders. Thus, Sivas was one of the important centers with busy slave trafficking. Baldır Bazaar functioned until slavery was abolished in the Ottoman Empire.

Passing Hikmet İpek Street, we continue following the Mundar's bed through İmam Hatip Street and arrive at Sivas İmam Hatip for Girls. Our map shows this school as **Aramian** and **Hırsipmiants** schools and next to it there is another building marked in small letters as a **Greek church** ^[konum 14–15–16]. The story of why Armenian schools and a Greek church were next to each other goes back to the Mongol-Ottoman wars. Since Timur's occupation of Sivas, Armenians called that area "Sev Hoğher", meaning black lands. It is believed that 4,000 Armenians were killed there during the occupation. Surp Kevoik Church built there was given to Greeks who came to Sivas from Trabzon Province in the 18th century. When there was a legal dispute over property rights between Armenians and Greeks in 1805, the court divided the land and allocated a piece of it to each party. Armenians built a large new school named Aramian on their land and it became the major educational institution for the Armenians of Sivas.

An educational center on the black lands, on the left bank of Mundar River? Is it a boarding school? We don't know yet. This large incomplete building represents the great dream of the leader of Sivas Armenian Church: having a college in Sivas.

M.G. It was said that there was an orphanage and a school where the İmam Hatip now stands. It was a three-storey building with devocotes. It was a secondary school for a while. Then an İmam Hatip then it was demolished.

İmam Hatip Okulu'nu arkasından dolarak 12–9 Sokak'a giriniyoruz. Burada Katolik Ermenilerin küçük bir kilisesi **Azız Vlas** görüyoruz eski haritada ^[konum 17]. Vıpneli Cami Sokakı'üstünde **Amerikan Kız Okulu** ^[konum 18] ve West Memorial **Amerikan Hastanesi** ^[konum 19] de bu civarda. Vıpneli Cami Sokakı'ızıl Baba Caddesi'ne giriyoruz. Badirğ'in haritasında da görünen caddenin sola devam ettiği:

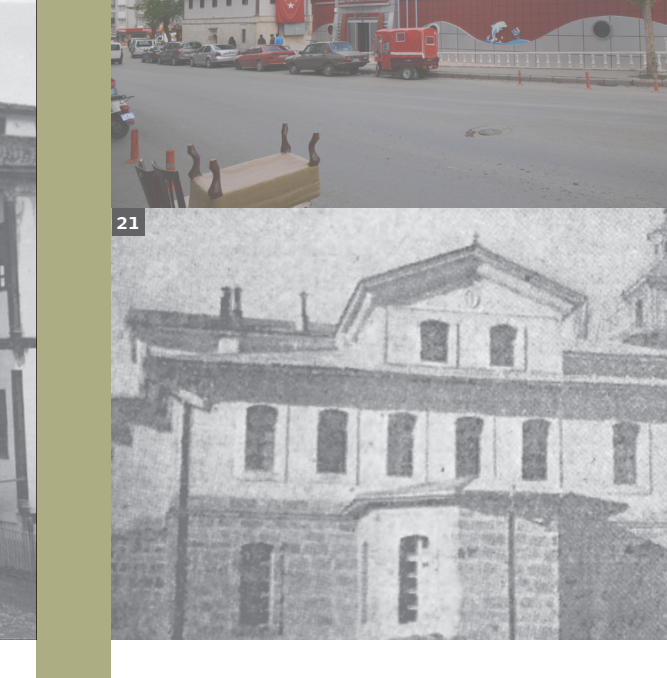
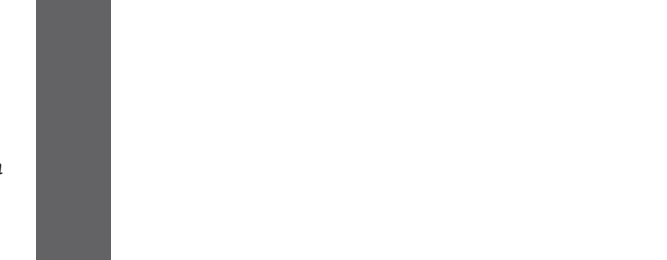
Mehmet Ali Bey Hamamı'na varıyoruz. ^[konum 20].

Mehmet Ali Hamamı'ndan geçip Baldır Pazarı'na ulaştıklarında Garabed Efnedi, "Kızım dur. Yaşlılığın gözü kör olsun. Burada az soluklanalım," diyerek yolum kenarındaki kütüğe kör olsun. Şehir sessiz, huzursuzdu. Sığır Meydanı, tahıl pazarı, sebze pazarında in cin top oynuyorduk. Kumuş mağazalarım, kunduzaların, bezlerin, lokantaların kapısını kilit vurulmuştu. Kuyumcular, bakır diğer işçileri, bağcıklar, nalınlar, çarşıklar, yorganlarda ölüm sesitilmişti vardı. Ermeni mahallelerinde git çıkmıyorduk. Garabed Efnedi etrafına dedi, "kimseyi bırakmamışlar, hepsini işeri dövdürmüşler" dedi.

Hamamın yanından Vali Varlıklı Caddesi'ne yürüyoruz. Burada eskiden Katolik Misyoner yapılan bulunuyormuş. Günümüzde Fevziapaş İlköğretim Okulu, Ziya Gökalp İlköğretim Okulu, Atatürk Sağlık Meslek Lisesi, Sivas Kız Meslek Lisesi ve Atatürk Anadolu Lisesi'nin bulunduğu alanda, haritamıza göre Protestan mahallesi, Fransız Elçiliği, İsviçre yetimhanesi, Ermeni Hastanesi, Mihitaryan Anauokulu ve Guys Derneği varmış.

Vali Varlıklı üzerinde bu kurumlardan arda kalmış son yapı, **Çevzit Kilisesi** ^[konum 21] bugün Sivas Gençlik Merkezi olarak yeniden kullanılıyor. Haritada hem okul hem kilise olarak görünen yapının eski fotoğraflarında bir çalesi de görünüyor. Apisli yapı Sivas merkezde ayakta kalan son kilise.

Çevzitler Sivas'ta 1880'lerde yerleşti ve 1902 yılında okul yaptılar. Buradan mezun olan öğrenciler bu okula çalışmaları oldu, Osmanlı Bankası'nın Sivas şubesinde çalıştılar, Fransız Elçiliği'nde çalıştılar ve ticaret yaptılar.

Going round behind this school, we enter 12-9 Street. There is a small church belonging to the Catholic Armenians named **Surp Blaise** ^[konum 17] on the map, **American Girls School** ^[konum 18] on Vıpneli Cami Street and **West Memorial American Hospital** ^[konum 19] were also in the vicinity. Following the street we arrive at **Mehmet Ali Bey Bathhouse** ^[konum 20].

Arriving in Baldır Bazaar through Mehmet Ali Bathhouse, Garabed Efnedi said to his daughter "Domn old age. Let's catch our breath here," and sat on a log on the roadside. Armine tidied her scarf up. Only a few shops were open in the market. The city was quiet and uneasy. There was not a soul around in the Sığır [Cattle] Square, grain market and vegetable market. Drapers, shoe sellers, tailors and restaurants were all shut down. Jewelry dealers, coopermithis, knife sellers, clog sellers, knife grinders, quilt sellers were dead silent.

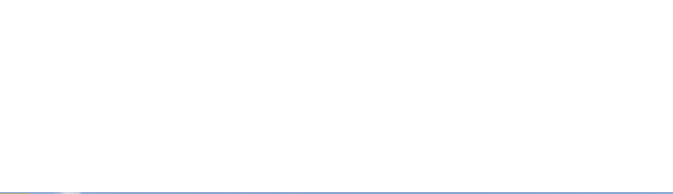
Çocukların kilisesinden sonra ilk soka, Ak Değirmen Caddesi'ne giriyoruz. Artık Cumhuriyet döneminde Ermenilerin en yoğun yaşadığı mahalledeyiz. Caddé bizi Ak Değirmen Camisi'ne ve karşısında eskiden **Ak Değirmen**'in bulunduğu yere getiriyor ^[konum 22].

M.G. Ak Değirmen, Sivas'taki Ermenilerin en yoğun yaşadığı yer. Bezirci Mahallesi diye geçen, sonradan Ak Değirmen mahallesi, Ermenilerin yoğun olduğu, devamlı toplu olarak oturduğu mahalle... Herkes birbirini tanırdı **Ak Değirmen'**in annemin amcası çalıştırdı... Sonradan eli değiştiirdi... Daha sonra da şehir merkezine gelen su bitti, aşağıdan gelen az bir su o değirmeni çalıştırmaz oldu. Tabii teknoloji de ilerleyince şehir merkezinde değirmenlere iş kalmadı, un fabrikaları kuruldu. İş yapmayan değirmenleri kapattılar.

Ananın emeği göz nuru elbiselerinin hikayesi ta memleketé, Sivas'a, Bezirci'ye ulaşır. Bu anılar defilesi alırı çocukluğuma götürür. Annemin herkes tarafından Terzi Anna diye tanınması, onun atöyesinin bir tışyından çok bir ölüme, bir anne kucacına benzettimesini gururlandıırı beni... He güzel bir doğuydu benim anen ana herkesin. Anna Kayıyçı, mahallelin. Anna Akbaş, ustası, dört arkadaş, masallar teyzesi olmas... (...) Peşî, sadece benim için mi? Hayır! Mahalledeki kız çocukları için, yanında çalışan kızlar için, nice babalara dil dökip aracı, nice analara taşımalı oldu. Kız çocukların eğitime ve mesleğe daha çok ihtiyacı olduğu konusunda tüm çevresini ikna etmeye çalıştı...

Ak Değirmen Cami'sinin yanından çıkınca Şirin Sokakı' ve eski **Şirin Hamamı'nı** görüyoruz ^[konum 23].

Ağdeğirmen'in yokluğunda eskiden Doktor Kevorç Şirinyan'ın evi vardı, avlusunda üç tane ayrı ev ve bahçesi vardı. Odaları resimli ve çok güzeldi, ancak eskimişlerdi. Doktorun çocukları, Tavit ve Dikran Şirinyanlar, ikisi de ezcazı, evlerini yıkmı ve yerine büyük bir hamam yapmaya karar verdiler. Soyadlarıyla, Şirininin Hamamı olarak bilinen bu hamam Ermenilerin tercih ettiği hamam olur. Kubbeli büyük bir salonu vardı, kubbenin ortasındaki pencereden gelen ışık aydınlardı. Salonun ortasında göktemli bir çadınan vardı ve hamama gelenler buradan su taşırdı. Salonun etrafında ayrı bölümler vardı, bu bölümleri kadınlar giymek için kullanırdılar. Sivaslı kadınlar hamama gittiklerinde en güzel giysilerini giydiler. Her ailenin giysilerini koymak için odaları ve salonun yukarısındaki balkonlar erkeklere tahsis edilmişti, koltuk ve aynalar vardı...

Past the Jesuit Church, we take the first left onto Ak Değirmen Street. Now we are in the quarter which during the Republican period had the densest Armenian population. This street leads us to Ak Değirmen Mosque and the place where **Ak Değirmen [White Mill]** once stood ^[location 22].

M.G. Ak Değirmen is the quarter that had the largest Armenian population in Sivas. It was called *Bezirci Quarter* and then became *Akdeğirmen*. It was the place with the largest Armenian population where Armenians had always dwelled collectively... Everyone knew each other. My mother's uncle was operating the Mill. Then, someone else took it over... Later, the water running to the city center was exhausted. The water was not enough to run the mill. With advanced technology, mills were no longer needed in the city center and flour plants had been built. They closed down the mills that were not working.

The story of my mother's handicraft clothes goes all the way to the hometown, to Bezirci district of Sivas. This treasure of memories takes me back to my childhood. My mother is known as *Tailor Anna* and her workshop was like a school or a family home rather than a workplace; this makes me proud... Such a warm feeling, she is your mother but she is also everyone's Anna Kayıyçı, older sister, master, companion and lady of tales of the quarter... (...) Do you think that she only cared for me? No! For the girls in the quarter and the girls working with her, she talked many fathers round to reconcile them with their daughters, she argued with many mothers. She tried to convince her community that girls need more education and more occupations..."

Walking from the side of Ak Değirmen Mosque, we see Şirin Street and the former **Şirin Bathhouse** ^[location 24].

In the past, there was the house of Doctor Kevorç Shirinian on the slope of Ağdeğirmen; there were three separate houses and gardens in its yard. The rooms had paintings which were really beautiful, but they were worn. The doctor's children Tavit and Dikran Shirinian, both pharmacists, and their families, decided to demolish their houses and build a large bathhouse. Named after their surname, this bathhouse, known as Şirin's bathhouse, became Armenians' preference. It had a large hall with a dome and it was illuminated by the light coming through the window at the center of the dome. In the middle of the hall, there was a spectacular şadırvan [water-tank with a fountain] and the people coming to the bathhouse would drink water from it. There were separate closets around the hall and women used these for dressing. The women of Sivas would dress up to go to the bathhouse. Each family had a private place to put their clothes. Balconies above the hall were reserved for men, there were chairs and mirrors...

M.G. Şirinoğlu çok eski bir hamam. Sahiplerinin, Amerika'ya geçen bir Ermeni aile olduğunu söylerler. Onlar göçtikten sonra Sivaslı bir zengin'in, Rahmi Bey'in eline geçtiği söylenir. Ermeniler, bayram hamamına Şirinoğlu'na giderdi. Hamam pazar günleri ve akşamları erkekleré, sair günlerde kadınlaré veriliridi. Sivas'ta öyle simdiki gibi evlerde banyo veyahut hamam yok idi. Herkes, haftada bir mutlaka hamama giderdi. Pazar günü grup olarak arkadaşlarıyla gidenler, yahut da bayram hamamlarına sabahın beşinde gideridirdi. Tabii bayramımız olduğunu bildiklerinden hamamı ta cumartesi gününden açarlardı. Bayram hamamı farklıydı. Bizim yüz eli ev varsa, yüz eli evin bütün erkeklerini bir arada görürdün, kadınlar da gider birbirlerini bir arada görürdü.

Vali Varnlı Caddesi'nden karşıdaki Bezirci Caddesi'ne dönerek Höllüklük Caddesi'ne geçiyoruz. Hâli Cumhuriyet dönemi Ermeni mahallesiindeyiz. Höllüklük Caddesi yukarıya doğru uzayarak Mehmet Akif Ersoy Caddesi'ne bağlanıyor. Koyuşe ise caddeye adını veren **höllüklüğü** görmek mümkün ^[konum 24].

M.G. Höllük özel, haffif killi ve yağlı bir toprak. Sobanın üzerinde veyahut ocağ üzerinde bir kapta ısıtırılar, çoçağın altına haffif söğüklükten sonra kundağıklarlar... Öyle bir toprakla o Bazıdan da oradan toprak alır, gelemeyle satırdı at arabalarıyla. Höllüklük'te bir de su değirmeni vardı. Tavra deresinden gelen suyla çalışırdı. Buradaki Ermenilerin çoğunun işi ve mesleği zaten değirmencilikti, yazın değirmene gider kışın gelip, kazandııklarını yer otururlardı. Oradaki değirmeni bir dönem de benim Ağaçan dedem işletti. Çocukluk, gider önünde oynardık biz de, eve yakı olduğı için. Arkasından da höllük oklarındı. Onun için Höllüklük derler.

Ermenice adı Höğtar olan höllüklük, aynı zamanda Sivas'ta çıkan Ermenice en önemli gazetelerden birine ve belli daha da önemlisi, dünyamın en önemli Sivaslılarından birinin, Mkhitar Sepasdat'sı'nın doğumuna ev sahipliği etmiş. 1676'da Höğtar'da doğan Mkhitar gördükten sonra Venedik'te Mihants'n Tanrikat'ını kuran ünlü bir rahip, tarihçi ve yazar. Bugün karşı tepelere baktığımızda Surp Nişan Manastır'ını görüyoruz ama hâlen hem onun bulunduğu yeri, bugünkü s. Piyade Eğitim Tugay Komutanlığı'nı, diğer yanda "Tekkeönü" olarak bilinen Abdülvahap Gazî Tarbesi'nin bulunduğu Yukarı Tekkeyi işi görüyoruz. Surp Nişan'ın Arakel Bading'nen, Tekkeönü'nü Murat Gönkeser'den dinliyoruz.

M.G. Şirinoğlu Bathhouse is really old. People say that its owner is an Armenian family that migrated to the US and a wealthy man from Sivas, Rahmi Bey took it after they left. Especially during feasts, people used to go for a holiday bath. Şirinoğlu was serving men on Sundays, and the rest of the time it served women. Back then, houses in Sivas didn't include bathrooms. Everybody would go to a bathhouse at least once a week. We would go to bathhouse with our friends on Sundays, during feasts we would go there at five in the morning. Since they knew that it is our feast, they would open it from Saturday. The holiday bath was different. Let say there were 150 houses, you would see all men of all those houses together. And women would go and see each other together.

Turning to Vali Varnlı Street, we head to Höllüklük Street through Bezirci Street across. We are still in the Republican era Armenian quarter. Höllüklük Street goes upwards to Mehmet Akif Ersoy Street. On the corner, the "**höllüklük**" (bed of "höllük"), after which the street was named, can be seen ^[location 24].

M.G. Höllük is a peculiar clayey soil. People used to heat it on the stove or oven and then diaper children with it after cooled off... That kind of soil it was. Some people took soil from there and sold it with carriages to the people who could not come. There was also a watermill in Höllüklük, which was run with the water from Tavra stream. Milling was the profession of the majority of Armenians. They used to go the mill during summer and then come back in winter and spend what they had earned. My grandfather Ağaçan operated that mill for some time. We used to play around it when we were children, because it was close to home. People extracted höllük from behind the mill. That is why it is called Höllüklük.

Called Höğtar in Armenian, Höllüklük was home to one of the most important Sivas Armenian newspapers, named after the neighborhood. More importantly, this is the birthplace of Mkhitar Sepasdat's, a Sivas local who became internationally famous as a historian and author. Born in 1676, Sepasdat's became a priest after completing his education in Surp Nişan Monastery, which was located on the hill across. He went on to found the Mkhitarist congregation in Venice. Today, Surp Nişan Monastery cannot be seen on the hills. However, we can see the point where the monastery was located, where today the 5th Infantry Training Brigade Command stands on the one side and Yuzı Tomk is known as "Tekkeönü", on the other side, where Abdülvahap Gazî Tomk is located today. We learned about Surp Nişan from Arakel Bading and about Tekkeönü from Murat Gönkeser.

Surp Nişan Manastır'ın içinde işi oyn kıltıe vardı. Surp Garabed, Surp Nişan ve Surp Asdvadzadzin... Ayrıca Surp Ermiadzin adını taşıyan Manastır merkezi binası bulunuyordu, 1878 yılında kurulan kurulan okulta binası, 500 el yazması kitabın barındırdığı kütüphané, büyük bir mezarlık, Manastır'ın tarmı ile ilgili binlerce vaeletlerin barındırdığı yerleri. Manastır'ın güneydoğusuna doğru yarım saat mesafé boyunca Garabed'in başları uzanır.

M.G. Tekkenin olduğu sırtın üzerinde eskiden kilise olduğu söylenen bir yer var, sonradan canıye dönüştürülmüştü. Yavaşlarmız [feneleniriz], belli günlerde ziyarete giderdi. Nasıl bir ziyaret, yatır mı vardı, bilemem o kadandı.

Şehir uzaktan görünüdü. Çifte Minare, Gök Medrese, Kale, Merakum Yayılası, Abdülvahap Gazî Türbesi... Ermeniler yüksek kayalıklar üzerindekü türbede Abdülvahap Gazî değıli ile Aziz Havannes'in yatıldığı, caminin yerinde de eskiden manastır olduğunu söylerlerdi. Kafitedeki kadınların bir kısmı yönünü türbeye dönerek istavroz çıkarı.

Mehmet Akif Ersoy'un karşısında, Fidanlık Caddesi'nin bulunduğu yere Sivaslılar **"Kolej"** der ^[konum 25]. Bu adlandırma vaktiyle Sivas Amerikan Koleji'nin burada olmasından kaynaklanıyor. Sivas Normal School [öğretmen okulu] ve sonrasında Teachers' College [öğretmenler kolejii] adını alan kurum, Ermenice, Türkçe, İngilizce ve Fransızca eğitim verirdi.

Surlar içindeydi Koleji, her tarafı muntazam çevirili... Batı yanı dütlük Surp Nişan'a dayanır doğudan Pirnik'i yolundan Bayrampaşa suyunun aktığı yere, kuzeyde nerede ise Pirnik köyüne dayanırdı. Seferberlik'ten önce Katolik Ermeni köyümüştü. (...) Ünlü Ermeni şairlerinden Taniel Varujan da bu köyde doğmuş. Surlarla çevirili bu kocaman arazide Garabed Ağa bir çift öküzüyle çiftçilikle uğraşırdı. Amerikalılar Lozan sonrasında giderken Tevjik Bey adlı avukatı vekil tayin etmişler, yaşlı avukat da güvenilir bulduğundan oraları Garabed Ağa'ya emanet etmiş. Zira o yıllarda ne arsa, ne de kira para ederdiler oralarda.

M.G. Höllüklüğün bir zehiri de Amerikan Koleji vardı. Belli bir müddet ayaktaydı. Çocukluğumda taş duvarları ile her tarafı belli, sınırları belliydi. Sonradan dümdüz bir arazi olduğunu ve üzerindeki bütün binaların da yıkıldığını görükdü. Bazı yerlerde taş kalıntıları gördük yalnızca. Büyükleirim anlatırdılar, neticede oranın bir okul olduğu idi. Garabed Ağa'nın oradan sorumlu kişi olduğunu, ki orada yoksulları, fakirlerin zaman zaman misafir edildiklerini, yedirilip, içirilip, doyurulduğunu duydum ben. Sonradan yıkılan binanın taşlarını, Tekke Önü Camii'nin duvarının, o taşlar ile örüldüğünü duydık.

There were three separate churches in Surp Nshan Monastery. Surp Garabed, Surp Nshan and Surp Asdvadzadzin... Furthermore, there was the lodge of the Monastery called Surp Ermiadzin, the building of the Seminary built in 1878, the library containing 500 manuscripts, a large cemetery, the Monastery's building related to agriculture and tool rooms. Vineyards of the Monastery stretch to the southeast for about a half hour's distance.

M.G. There is a place on the crest on which the Tekke is located, it is said that there was a church which was later turned into a mosque. Our grandmothers visited it on certain days. I don't know which kind of a visit it was or whether there was an entombed saint there.

The city was seen from afar. Çifte Minare, Gök Madrasa, the fortress, Marakum Plateau, Abdülvahap Gazî Tomb... Armenians said that not Abdülvahap Gazî but Saint Havannes was buried in the tomb on the high rocks and that there was a monastery where a mosque stands now. Some women in the group would face the tomb and cross themselves.

Locals call the place across from Mehmet Akif Ersoy where Fidanlık Caddesi is located "Koleji" [College] ^[location 25], since the American College of Sivas was once there. The institution, Sivas Normal School that was later named Teachers' College was teaching in Armenian, Turkish, English and French.

The College was neatly surrounded by the walls... On the west, it was reaching Surp Nişhan through its millberry field; on the east through Pirnik road, it was bordering the point to which Bayrampaşa flows; and on the north, it reached almost to Pirnik village. Before the seferberlik, Pirnik was the village of Catholic Armenians. (...) Famous Armenian poet Taniel Varujan was born in that village. In this huge land surrounded by forests, Garabed Ağha was engaged in farming with his two oxen. Leaving after the Lausanne, Americans appointed the lawyer named Tevjik Bey as the agent. The older lawyer entrusted those places to Garabed Ağha whom he regarded as reliable. For lands and rentals it didn't bring in much in those years.

M.G. There was an American College on the street after Höllüklük. It stood for some time. When I was a child, it could be seen with its stone walls and its content was definite. Then, we saw the demolition of all the buildings on it and it became a flat land. We only saw ruins of stones in some places. Our elders would talk about it. I heard that it was a school after all, Garabed Ağha was the superintendent, the poor were hosted, offered food and drink there. We also heard that stones of the demolished building were used for bonding the walls of Tekkeönü Mosque.

Mehmet Akif Ersoy Caddesi'nı takip ederek geriye Ethembey Parkı'na geliyoruz, içinde geçerci **Ak Değirmen Mahallesi'**ne dönüyoruz ^[konum 26]. Buradan Mevlana Caddesi'ne doğru ilerleyip, Rahmi Günay Caddesi'ne geçerek **Sivas Arkeoloji Müzesi'**ne varıyoruz ^[konum 27]. Müzenin avlusunda bizi biraz daha tepesine baktığımız Surp Nişan Manastır'ından getirilen taşlar karşılıyor.

Rahmi Günay Caddesi'nden meydana dönüyoruz. Turumuz göbekten karşıya geçerek medreselerin tam arkasında, Sırer Caddesi üzerindeki An Sitesi'nde son buluyor.

1950'lerin başında dinamiklerle patlatılan meşhur Sivas Ermeni kilisesi, **Surp Asdvadzadzin Katedrali'**nin bulunduğu noktadayız ^[konum 28]. Sözlü tarih çalışmalardan, Cumhuriyet döneminde de burada ibadet yapıldığım, ancak bir dönem kapalı kaldıktan sonra yıkılarak taşlarını satılarak bina ve kaldırım yapımında kullanıldığını öğreniyoruz.

Muhtar Hagop kızıyla kiliseye girdi, Civan dışarda bekliyordu. İhtimalı yapının etrafında dolaştı. Daha önce hiçbir kiliseyi içeriden görmemişti. Dört kapılı Surp Asdvadzadzin'ın ana girişinden meraklı bakışlarla girdi. Mıhraba, sunaklara göz gezdirdi. Olanca gösteriyere karşın içerisinden sadece Civan'ı sayırdı. Dominden eski bir has gözüne ilişti. Yakarışını bitiren Muhtar Hagop yanına gelerek kağıt kullandığınan, müzelerinden söz etti, kilisenin yaklaşıp almısu yıl önce onaldığımız anlattı. "O zaman Sivas'taki bütün Ermeniler para vermiş," dedi. Tashan'a yaklaşıklarında dibek kahvesinin kokusu burnularına kadar geldi. Arpiar'ın çrağı Arsin içi çıkar bir taştta kalıve öğütüyordu.

Turumuzun son sözüünü buluyoluz bizi rehberlik eden Murat Gönkeser'e bırakıyoruz:

Şehir merkezinde bir kiliseymiş vardı. Zaten en büyük kilise de oydu, 1953 mü 51 mi tam kesin bilmiyorum, o dönemlerde 'sağlıklı değil!' raporuyla yıkılar. Taşları Sivas'ta belli binalarda kullanıldı, satılır o taşları. Sonra temelinin de sükemediler, dinamitle bir müddet patlatılır, öylece boş kaldı. Arkasından da araya bir site kurulardı. Şu anda hâlâ çalışıyor. Aslında yıkılmasının nedeni de, bunu sonradan, daha yeni öğrendim; Sivaslı Ermeniler bir dileğeç yazıyorlar kilisenin açılması için. Dilekçeden sonra yıkım kararı geliyor.

Following Mehmet Akif Ersoy Street, we go back toward Ethembey Park and we return to **Ak Değirmen Quarter** ^[location 26] through the park. Walking to Mevlana Street, we pass through Rahmi Günay Street and arrive at **Sivas Archaeological Museum** ^[location 27]. The stones from Surp Nişhan Monastery, which was located on the hill that we just saw, welcome us in the museum's yard.

We return to the main square through Rahmi Günay Street. We walk across the intersection and our tour ends right behind madrasas, in An Building Complex on Sırer Street.

We are in the place where the famous Sivas Armenian Church, the **Surp Asdvadzadzin Cathedral** was located, which was dynamited in early 1950s ^[location 28]. From the oral history, we find out that people were still practicing worship there during the Republican era, but it was closed for some time and then demolished; its stones were sold and used for building houses and making sidewalks.

Muhtar Hagop entered the church with his daughter, Civan was waiting outside. He walked around the spectacular building. He had never seen the interior of a church before. He entered through the main entrance of four-door Surp Asdvadzadzin with wondering eyes. He took a look at the shrine and altars. The interior was splendid but simple and this simplicity surprised Civan. An old iron cross caught his eye. Finishing his prayer, Muhtar Hagop approached him and talked about the holiness and the miracles of the cross and told that the church had been renovated about 60 years ago. He said, "Back then, all Armenians in Sivas donated money." The scent of dibek coffee reached them as they approached Tashan. Arpiar's apprentice Arsin was grinding coffee in a stone with a kole."

The final words of our tour come from our guide Murat Gönkeser, who accompanied us throughout the tour:

We had a church at the city center. It was the largest and they demolished it in 1953 or 51, I don't remember the exact date, with a report deeming it 'not in good condition'. Its stones were used in some buildings in Sivas; they sold them. Then, they couldn't manage to dynamite the foundation, so they dynamited it and it stood there just like that. Then they built a complex called An. It is still there. I found out later the reason for demolition, just recently actually: the Armenians of Sivas had submitted a petition for opening the church. After this submission, they decided to demolish it.

